

A JÖVŐKUTATÁS „VÁLSÁGA”

A jövő kutatás válságban van. A jövő alakításának kutatása úgyszintén.

Mit jelent ez, ha nem tragikusan vagy apokaliptikusan fogjuk fel a dolgot? A biológusok „növekedési válság”-ról szoktak beszélni — ehhez közelít a mi értelmezésünk is. Finomabban fogalmazva: a jövő kutatás mai állása vált *kritikussá*. Egyszóval problematikus helyzetbe kerültünk, ahol a sikeres megoldások és a kudarcok egyforma eséllyel néznek ránk. Minden attól függ, hogy adott időtartamon belül milyen lehetőségek közt választhatunk, s milyen döntéseket hozhatunk.

Bizonyítékok? Természetesen nem szolgálhatunk a számba jöhető érvek teljes skálájával, de úgy érezzük, hogy a diagnózis eléggé nyilvánvaló. Éppígy nyilvánvaló az a végkövetkeztetés is, hogy a *válságjelenségek* eleve önmagukban hordozzák a *válság meghaladásának eszközeit* is. Maga a pusztá tény, hogy a jövő kutatás retrospektív kritikájáról van szó, annak a jele, hogy századunk hetedik és nyolcadik évtizedének határán a futurologia mintha kinőtt volna „gyermekcipőjéből”, s fejlődésében újabb szakasz kezdődik.

A jövő kutatás múltja

A modern jövőfaggatás *Marxszal kezdődik*. Marx eredményeit később az októberi forradalom s a forradalom győzelme után bevezetett tervgazdálkodás tette operacionalizálhatóvá, a gyakorlatba áttehetővé. Természetesen volt „jövőbelátás” Marx előtt is, a *tőke* szerzőjével azonban a távlat s a nézőpont egyaránt megváltozik. A marxi jövőfelfogás — ezt fontos kiemelni — értelmezésében a barátok és ellenségek számlájára írható vulgarizáló torzításokat mi nem vállaljuk.

Milyen jogon állíthatjuk azt, hogy Marxszal kezdődik a modern jövőkutatás? Először is Marx az, aki szakít a felvilágosodás előítéleteivel. Az idő előrehaladását nem tekinti többé lassú, felhalmozódó evolúciónak, hanem — a Laplace-féle determinizmust tagadva — ellentmondásokkal terhes fejlődésnek. Így például a termelőerők fejlődése nem vonja automatikusan maga után a társadalmi, emberi viszonyok megújulását.

Ha legtöbb magyarázója nem is vette észre, a marxi felfogás ezzel tulajdonképpen eltemeti az *egyvágányú előrelátást*, amely a jövőt a múlt és jelen egyértelműen megszabott, egyenes vonalú folytatásának tekintette. A marxi értelmezésben, éppen ellenkezőleg, a jövőnek *véletlen* (sztochasztikus) *szerkezete* van. (Lásd e sorok szerzőjének *Marxismo e futuri alternativi* című cikkét: *Futuribili*. Róma, 1971. 12.) Ez azt jelenti, hogy a fejlődés többirányú lehet, és az alternatívák közül valamennyi feltételesen valószínű. A jövő továbbá magában foglalja a mutációk, vagyis az alapvető struktúrák gyökeres megváltoztatásának lehetőségét (forradalom).

Marx szerint a jövőre vonatkozó eszmei konstrukciókat (előrejelzéseket) az „ideológiai kritikája” *demisztifikálja*, s ily módon teszi őket tudományosan *ellenőrizhetővé* és *felülvizsgálhatóvá*.

A történelmi materializmus elméletében az „anyagiség” — amint azt Feuerbachhal vitatkozva Engels kifejti — a tudományos kutatás valóságfogalma, nem pedig valamilyen metafizikai lényeg. Ez azt jelenti, hogy a történelmi materializmus a történetiséget *társadalmon belüli* tényezőkkel kívánja magyarázni.

Véleményünk szerint ezek az ismervek adják Marx jövőfogalmának s egyben a modern jövőkutatásnak a lényegét. Ezt azért kell tisztázni, mert mi a jövőkutatás és a jövőalakítás marxi kérdésfelvetésében és megközelítésében látjuk a jelenlegi válság leküzdésének kulcsát.

A jövőkutatás válságtünetei

Mi ez a kitartó makacsság, amellyel a jövőkutatók a terminológiai különbségek elmélyítésére törekcszenek? Mi ez a kölcsönös türelmetlenség és kizárólagosság a módszertani kérdésekben? Honnan az ellenfél nézeteinek felelőtlen semmibevétele? Miért zárt csoportosulások presztízs-versengése a kutatás?

A tünetek a tudományos felfogás éretlenségét jelzik. És nemcsak ezt. A jövőkutatásban az alapfogalmak, a módszerek és az eredmények egyáltalán nem, vagy csak nehezen integrálhatók — erről van szó. A tudományosság viszont elképzelhetetlen az eredmények magas fokú egységbe emelése nélkül.

Szintén a válság jele, hogy a legtöbb előrejelzés gyakorlati értéke rendkívül csekély. Minél távolabbi jövőbe rugaszkodunk, minél összetettebb területen mozgunk, annál fogyatékosabb az előrejelzés.

De ha részterületeken rendelkezünk is prognózisokkal, ezek csak igen nehezen illeszthetők be valamely ország, államközi szervezet vagy az egész emberiség jövőjének összképébe. Tehát a globális előrejelzés csaknem megvalósíthatatlan. Megvalósíthatatlan egyfelől azért, mert hiába rendelkezünk viszonylag kielégítő rész-megállapításokkal, ez még mindig nem ad módot megfelelő valószínűségű és eléggé operacionálizálható előrejelzésekre. Másfelől, mert az egész világra kiterjedő globális előrejelzések egy kalap alá veszik a tőkés országokat, a fejlődő országokat és a szocialista országokat. Így persze eltorzul a jövő arca. Ez a „tudomásul-nem-vétel” abban nyilvánul meg, hogy vagy saját jövőnket jelöljük ki mindannyiunk jövőjeként, vagy pedig az osztályok, országok, államok és népek közt ma uralkodó egyenlőtlenségeket és ellentéteket megmásíthatatlan állapotnak tekintjük. Mindkét esetben a mai hatalmi viszonyok apológiájával van dolgunk.

A jövőkutatás válságát a jelek szerint kanti értelemben vett prekritikus beállítottság idézte elő.

A jövőkutatás fő irányai

El kell ismernünk viszont, hogy az utóbbi évtizedben a jövőkutatás különböző áramlatainak sokszínűségéből olyan tendenciák is kibontakoznak, amelyek a leírt válságjelenségek leküzdését igen valószínűvé teszik.

Vitathatatlan, hogy a jövőkutatás súlypontja eltolódott. Beállítottsága már nem kizárólagosan technológiai és gazdasági, hanem általánosan társadalmi. Ez több, mint a tudományos-műszaki forradalom társadalmi kihatásaiban gondolkodni, továbbá több, mint a kutatás, a technika és a gazdasági növekedés emberi vagy „humanizáló” értékelése. Ezért a jövőkutatásnak fel kell ismernie önmagában a kiindulópontot, hogy alapvető dolga és ismerve az emberi szükségletek tanulmányozása, valamint ezek *szabad (manipulációmentes) kielégítése* a jövőben.

A *condition humaine* (emberi állapot) távlatából önként adódik a jövőkutatásban a *globális perspektíva*, vagyis a rendszerelméleti megközelítés szükségessége. Ilyen irányú kezdeményezésekről tudunk már, azonban kétségkívül döntő lépések választanak még el attól, hogy tető alá hozzuk a tudomány új típusát.

Az ilyen emberközpontú, integratív megközelítés máris odavezet, hogy a jövőkutatásba egyre inkább benyomulnak az *értékelméleti mozzanatok*. Új szakaszt jelez a határhő: szétfoszlik a jövőkutatás ideológiai (és politikai) közömbösségéről szóló kriptó-ideológiai mítosz.

Megnőtt a jövőkutatóknak a jövő alakításáért érzett felelőssége, más szóval a tudomány — horribile dictu — átpolitizálódott. Egyre tudatosabbá vált, hogy a kutatás bizonyos gazdasági és politikai hatalmi szférák függvénye. Éppen ezért a jövőkutatás két dolog közt választhat: vagy bizonyos hatalmi, vagy bizonyos ellenhatalmi körök erőterében lép fel. Következésképp a Critical Futurology (kritikai futuroológia) és az Establishment Futurology („hivatalos“ futuroológia) közti ellentétet, úgy véljük, túlságosan is elvontan értelmezik, hiszen a valóságban mindig egy bizonyos establishmentről, illetve meghatározott establishmentek kritikájáról van szó.

Már most kibontakozóban van egy *prospektív* (tehát jövő-orientációjú) *humanizmus*. Mit értünk ezen? Éppen a jövőkutatás említett emberközpontúságát, a jövőkutatók fokozott társadalmi felelősségérzetét. A jövővel való módszeres foglalkozás egyre jelentősebb szerepet játszik a mai és holnapi ember szellemi horizontján.

Úgy tűnik, mintha ez a humanista irányzat — valamint a jövőkutatás mint olyan — végleg háttal fordítana az emberi dolgokról szóló lírai szónoklatoknak vagy retorikai gyakorlatoknak. A technokratikus gondolkodás szakaszából átlépünk az operacionális realizmus szakaszába. Ez az operacionális realizmus többek között feltételezi, hogy a célkitűző előrejelzést közös nevezőre hozzuk a gyakorlatra irányuló prognózissal és tervezéssel. Semmi esetre sem úgy, hogy amit szeretnénk, azt alárendeljük az elérhetőnek (a megvalósíthatónak) vagy az adottnak, ez ugyanis a konzervativizmussal vagy reformizmussal volna egyértelmű. De úgy sem, hogy az elérhetőt és az adottat rendeljük alá annak, amit szeretnénk — ez ugyanis a forradalmi, valóban megmásító cselekvésről való lemondást jelentené.

Az emberiség közös sorsa csak mint az egységhez vezető szabad és önkéntes pályák sokfélesége vetíthető a jövőbe. Ugyanis egyre tisztábban látjuk, hogy a szóban forgó *egység a sokféleségben* nyilvánul meg, és nem egység az alárendeltségben vagy az egyformaságban.

Ezzel az orientációval összefüggésben a jövőkutatáson belül egyre erősödik a proféciaikat és utópiákat mellőző irányzat. Megjegyzendő, hogy Ernst Bloch utópiafogalmát filozófiai elnevezésnek kell tekinteni, nem pedig arra biztató felszólításnak, hogy most utópisztikus mesemondásba bocsátkozzunk. Még ha az „utópia“ kifejezésnek van is bizonyos elterjedtsége és becsülete, a jövőkutatás — különösen 1968 óta — egyre inkább elutasítja ezt a fogalmat. Nemcsak a leplezetlen establishment-előrejelzések, de maguk az utópiák is önmagukba zárt merev rendszereket alkotnak, amelyek — Johan Galtung oly találó kifejezése szerint — „gyarmatosítják“, vagy pedig — Robert Jungk szellemes megfogalmazásában — „megszállják“ a jövőt. Ezt a „megszállás“-t az utópiák esetében is a kiválasztottak hajtánák végre. Ma azonban nemcsak a jövőre vonatkozó tervek kivitelezése, de a tervek kidolgozása is *minden egyes ember* feladata, s egyben valamennyiünké. Magorah Maruyamát idézzük: „Az utópiások elkövezték azt a hibát, hogy magukra vállalták a cél-kreálás szerepét“; „ez az egyik oka annak, hogy az utópiások megbuktak“. Nyilvánvaló tehát, hogy a jövőkutatást operacionálissá kell tenni ilyen

értelemben is, vagyis elő kell segíteni azt, hogy az emberek közössége *cél-kreatív* (goal-generator) alakuljon át.

Végül hangsúlyoznunk kell: az a naiv (mármint filozófiai szempontból naiv) vita, hogy a jövőkutatás tudomány-e vagy pedig művészet, értelmét veszítette. A naiv viták helyét — főleg német tudósok körében — konkrét kutatások foglalták el, melyek a futurológia tudományelméleti és módszertani státusát próbálják meghatározni.

Hogyan tovább?

A válság meghaladására mind elméleti, mind módszertani téren különböző lehetőségek kínálkoznak.

A jövőkutatást mindenekelőtt *a rendszerelmélet alapjaira kellene helyezni*. De vigyázzunk, ne legyünk elhamarkodottan optimisták. Ez veszélyes. A társadalmi rendszerek elmélete ma még gyermekcipőben jár. A nagy vonalakban kidolgozott, ún. világrendszer-modelleknek, amilyen például a J. Forresteré és a D. Meadowé, lehet bizonyos vonzóerejük, lényegükben azonban mégis csupán heurisztikus megközelítések, és nem operacionalizálhatók. A jövőkutatás alapjául szolgáló rendszerelmélet körvonalazása ma még nyitott kérdés. Ugyanígy még megoldatlan feladat *a jövőkutatás operacionalizálása*, mely az operációelemzés matematikai értelemben vett általánosítását feltételezi.

A módszertani kizárólagosság helyett a jövő az *integrált módszertané*. E téren még igen messze vagyunk attól, hogy kizárólag egzakt eljárásokra alapozhassuk a jövőkutatás adott módszereinek és technikáinak kombinációs lehetőségeit. Holott csaknem biztos, hogy a kombináció művelete képviseli a jövő lehetőségeit ebben az összefüggésben.

Múlhatatlanul szükséges lesz, hogy a nyilvánosság ellenőrzése alá vonjuk a jövőkutatást.

A jövőkutatás episztemológiai (ismeretelméleti) és módszertani státusának meghatározása lehetetlen a korszerű tudománylogika eredményeinek bevonása nélkül.

Befejezésül: a jövőkutatás újraéledésének lényegét O. K. Flechtheim eredeti, bár átértelmezett gondolatával lehetne talán legjobban kifejezni, miszerint az *ideológiák kritikája* a jövőkutatás nélkülözhetetlen alkotóeleme kell hogy legyen. Az ideológiák kritikáját azonban nem végezhetjük valamilyen ideológián felüli őrtonnyból. Bele kell élnünk magunkat abba a gondolatba, hogy ha ideológiai hadállásaink különböznek is, szükség van a dialógusra, ám saját meggyőződésünk feladása nélkül. Az ideológiák kritikájának a tudományosság szempontjából megvan a maga jelentősége, ugyanis lehetővé teszi, hogy elkülönítsük az ideológiai, tehát a nem vagy csak ritkán integrálható aspektusokat a nem-ideológiai, következtetésképp integrálható aspektusoktól. Az ideológiák kritikája a jövőkutatás eddigi eredményeiben különválasztja a pragmatikus és a szemantikai dimenziót.

A kép, melyet a jövőkutatás jövőjéről felvázoltunk, korántsem idillikus, ugyanis kizárólag olyan lehetőségek adódnak belőle, amelyek megvalósítása *sürgős kollektív munkát* igényel.